

УДК 159.944-0577.87

М. А. Новотна, доц.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ВІДОБРАЖЕННЯ ВІКОВИХ ЗМІН САМОСВІДОМОСТІ В СУЧАСНОМУ ПРАВОВОМУ ПОЛІ

У статті з'ясовується відповідність (або невідповідність) вікових аспектів розвитку свідомості мірі юридичної відповідальності особи за власні дії або бездіяльність. У статті розкривається специфіка кримінальної відповідальності неповнолітніх у сучасному правовому полі.

Ключові слова: самосвідомість, правове поле, правовий простір, суб'єкт злочину.

У даний час актуальним стає питання щодо найбільш адекватної відповідності правової самосвідомості особистості на різних етапах онтогенезу сучасному правовому полю та націленість психологічної науки на практичне вирішення цієї проблеми.

Ключовим аспектом розуміння проблеми правової самосвідомості, на наш погляд, є чітко сформоване правове поле, в якому існує і держава і особистість. На Заході воно формувалося протягом століть, а в Україні перебуває в зародковому стані. Правове поле повинне включати в себе існуючі закони України та блок нових розроблених законів та підзаконних актів, які забезпечують права та обов'язки громадян, надавати правовий захист громадянина будь-якого віку та правового статусу. У той же самий час відсутність такого механізму може призвести до втрати довіри державним установам та формування почуття правової та психологічної незахищеності.

У нашій статті ми намагаємося порушити питання щодо особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх та специфіки правового простору, в якому вона здійснюється.

У теорії кримінального права прийнято розрізняти такі поняття, як "суб'єкт злочину" та "особа злочинця". Як зазначається у юридичних джерелах, для суб'єкта злочину характерними є лише такі ознаки, як вік, осудність, а в окремих випадках, ще й спеціальні ознаки суб'єкта, що можуть стосуватися різних властивостей особи. Поняття "особа злочинця" охоплює ширше коло соціально значних властивостей (ознак) особи — соціально-демографічні, морально-психологічні, психофізичні. Усі ці ознаки особи злочинця мають виняткове значення для кримінологічної характеристики злочинців і тих осіб, які їх вчинили [4].

Але незважаючи на юридичні обґрунтування, на наш погляд, щодо неповнолітніх необхідно і коректно застосовувати термін "суб'єкт злочину", тому що ювенальні аспекти злочинності повинні перш за все мати корекційний, психолого-педагогічний (виховний) характер, що має позначатися навіть на семантиці термінів.

Суб'єкт — слово латинського походження. У філософії ним позначається людина, яка вивчає, пізнає світ; у логіці — це логічний підмет, предмет думки, а в граматиці — підмет речення; у теорії права суб'єкт виступає носієм прав та обов'язків, деліктоздатним учасником правовідносин; у кримінальному праві суб'єкт — це один з учасників кримінальних правовідносин, особа, яка вчинила злочин і підлягає кримінальній відповідальності.

У психології під суб'єктом розуміється індивід як джерело пізнання та перетворення дійсності, носій активності. К. А. Абульханова-Славська пов'язує активність суб'єкта перш за все з особливостями його діяльності. Реальні, практичні зміни об'єкта в процесі цієї діяльності і є критерієм адекватності, відповідності дійсності тим образом, які виникають у суб'єкта та регулюють його поведінку [1]. Ця теза є для нас концептуальною, тому що в жодному правознавчому, психолого-юридичному джерелі при обґрунтуванні мінімальної вікової межі, з якої настає кримінальна відповідальність (14 років), ми не знайшли глибокого науково обґрунтованого посилання на конкретні психологічні особливості розвитку свідомості старшого підлітка.

Суб'єктом злочину вважається фізична особа, яка вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння і спроможна понести за це кримінальну відповідальність. Кримінальна відповідальність завжди пов'язана зі спроможністю людини усвідомлювати свої дії, керувати ними та розуміти небезпечність вчинених нею дій. Тому фізична особа, яка вчинила злочин, підлягає кримінальній відповідальності за наявності таких ознак:

- 1) досягнення до моменту вчинення злочину встановленого кримінальним законом віку;
- 2) осудності.

Злочин — діяння провинне. Винність особи передбачає її здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними. Лише за таких умов може йтися про відповідальність. В іншому випадку покарання буде безглуздою помстою. Як ми відмічали вище, суб'єкт значною мірою творить своє оточення і обставини, які потім обумовлюють злочин. І якщо він міг вчинити інше та не використав цієї можливості, — він осудний, винний. Отже, осудність є підґрунтя, передумова відповідальності, винності, і винність — передумова відповідальності, тобто осудність зумовлює як вину, так і кримінальну відповідальність, але обидві щільно пов'язані зі свідомістю.

Проблема осудності, неосудності або обмеженої осудності в силу дискусивності свого предмета завжди викликала зацікавленість правознавців, психологів, медиків. Так Ю. М. Антонян та С. В. Бородин під осудністю розуміють здібність особи регулювати власну поведінку при вчиненні злочину, усвідомлювати порушення громадських відносин, які охороняються кримінальним законом, усвідомлювати власні дії та керувати ними. Основними складовими осудності вони виділяють рівень інтелектуального розвитку, наявність певних вольових якостей та емоційних рис характеру. Неосудність вони розглядали як суцільно юридичне поняття, коли людина неспроможна усвідомлювати власні дії внаслідок хворобливого стану психіки або слабумства, та пока-

рання за рішенням суду заміняється на примусові заходи медичного характеру [2]. На погляд Л. М. Балабанової, осудність не є дзеркальним відображенням неосудності та в сучасному кримінальному праві розглядається дуже утилітарно і спрощено [2]. Ми згодні з цим автором. На наш погляд, саме вікові аспекти осудності є найменш опрацьованими і в законодавстві і в науці.

Спроба більш детально та глибоко розглянути вікові аспекти кримінальної відповідальності неповнолітніх була здійснена Т. О. Гончар. Автор гостро ставить перед законодавцем питання при виключення провадження в кримінальній справі стосовно неповнолітніх, які мають затримку психічного розвитку. Незалежно від причини виникнення ЗПР (яка не ототожнюється з соціальною або педагогічною занедбаністю), ця категорія підлітків характеризується недорозвитком емоційно-вольової сфери, незрілістю поведінки, недостатністю організованості та критичності, несформованістю навичок інтелектуальної діяльності та недостатністю знань про оточуючий світ, слабким розвитком мови тощо [3].

В історії радянського законодавства питання про мінімальний вік кримінальної відповідальності вирішувалося по-різному. Декретом РНК РСФСР від 14 січня 1918 р. було встановлено, що відповідальність за злочин настає з 17 років. У статті 3 Керівних засад кримінального права 1919 р. було встановлено, що неповнолітні віком до 14 років не підлягають суду і покаранню. До них застосовуються лише виховні заходи. Такі ж заходи застосовуються і до осіб віком від 14 до 18 років, які діяли без розуміння. Стаття 18 КК 1922 р. встановила мінімальний вік кримінальної відповідальності з 16 років, а неповнолітні віком 14–16 років підлягали відповідальності лише в порядку винятку, коли не можна було обмежитися засобами виховного чи медичного характеру. Такий же вік кримінальної відповідальності був визначений КК УРСР 1927 р.

Постановою ЦВК та РНК СРСР від 7 квітня 1935 року був встановлений вік кримінальної відповідальності у 12 років за найбільш поширені та небезпечні злочини — крадіжки, насильства, тілесні ушкодження, убивства.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня 1941 р. був визначений вік кримінальної відповідальності за всі злочини з 14 років. Основами кримінального законодавства Союзу РСР та Союзних республік 1958 р. був встановлений вік кримінальної відповідальності в 16 років, а за деякі злочини — з 14 років, який зберігся до сьогодні.

Стаття 22 сучасного Кримінального кодексу України закріплює, що "кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину минуло шістнадцять років". Встановлення певного мінімального віку кримінальної відповідальності пов'язано з фізіологічним процесом поступового формування здатності особи з моменту досягнення певного віку усвідомлювати свої дії і керувати ними та розуміти небезпечність дій, які нею вчиняються. У зв'язку з цим законом диференційовано вік кримінальної відповідальності: за загальним правилом, кримінальній відповідальності підлягає особа, якій

до вчинення злочину минуло 16 років, і лише за вчинення злочинів, які перелічені у частині 2 статті 22 (у тому числі за готування чи замах щодо їх вчинення та співучасть у них), — з 14-річного віку.

Особи, які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності "лише" за вбивство (статті 115–117), посягання на життя судді, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування охорони громадського порядку або військово-вслужбовця (статті 112, 348, 379, 400, 443), умисне заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили розлад здоров'я (стаття 121, частина 3 статей 345, 346, 350, 377, 398), крадіжку (стаття 185, частина 1 статей 262, 308), грабіж (статті 186, 262, 308), розбій (стаття 187, частина 3 статей 262, 308), умисне знищення або пошкодження державного, колективного майна чи індивідуального майна громадян, що спричинило тяжкі наслідки (частина 2 статей 194, 347, 352, 378), а також за умисне вчинення дій, які можуть викликати аварію поїзда (стаття 277). При цьому слід зазначити, що особи у віці від 14 до 16 років не підлягають кримінальній відповідальності за необережні злочини, крім убивства з необережності.

Вік, з якого настає кримінальна відповідальність, обчислюється з моменту вчинення злочину. При притягненні неповнолітнього до кримінальної відповідальності його вік встановлюється відповідно до документів про народження (число, місяць, рік народження), а при відсутності таких — на підставі медичної експертизи. Необхідно зауважити, що особа вважається такою, що досягла певного віку, не в день народження, а починаючи з наступної доби. У випадках, коли вік обвинуваченого неповнолітнього встановлює судово-медична експертиза, днем його народження вважається останній день визначеного року, а при визначенні віку мінімальною і максимальною кількістю років слід виходити з пропонуваного експертизою мінімального віку цієї особи [4].

Як показали результати опитування, проведеного нами серед 15-річних підлітків міста, 50% з них вважають, що заради цікавої та привабливої справи будь-які правила та закони можна обійти; 50% обирають критику та засудження на свою адресу, ніж повну байдужість до себе; 90% схильні до гедоністичного ризику (це природно для дітей цього віку — прагнути до гострих ситуацій, небезпечних для здоров'я, життя і — найважливіше для них — для самооцінки). Усі ці явища не здивували нас, адже вони відображають вікові особливості підлітків. Викликає занепокоєння інше — сучасне правове поле, в якому існують ці діти (до речі, більшість із них має певні відхилення у поведінці), залишилося "поза зоною досягнення" для них: 40% опитуваних вважають, що майнові та немайнові права та інтереси громадян захищають райадміністрація та ДЕЗ, а 10% зовсім не замислювалися, в яку інстанцію необхідно звертатися людині в разі порушення її прав; 56% не знають, що в деяких випадках за бездіяльність вони несуть кримінальну відповідальність; 40% вважають, що кримінальна відповідальність настає з 16 років, 54% — з 14 років, 2% — з 18 років, а 4% — не замислювалися над цим.

Сучасне правове поле впливає на формування світогляду молодшої людини — 50% опитуваних зауважили, якщо діяти за законом, доби-

тися того, що необхідно, неможливо; 95% вважають, що ставлення людей до правослужняного способу забезпечення матеріального достатку змінюється в бік погіршення тощо.

Отже, формально вік — це визначений за документами юридичний період життя людини. Однак вік, за Б. Й. Цукановим, — це не тільки час, який переживається безпосередньо, в першу чергу це опосередковане відношення до часу, який переживається, у вигляді понять. "Опосередковане ставлення до часу, який переживається, є власно людське утворення" [5, 25] та формується воно поступово, з урахуванням основних етапів психофізіологічного дозрівання організму. На жаль, поняття "неповнолітній" та "особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку", що вживаються у статті 22, на думку законодавця, є ідентичними (неповнолітніми вважаються особи, які не досягли вісімнадцятирічного віку).

Як ми бачимо, основна помилка законодавця при визначенні мінімальної вікової межі, з якої настає кримінальна відповідальність, пов'язана саме з ідентифікацією психологічних змістів понять "неповнолітній" та особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку". У психологічній реальності ці поняття охоплюють два вікові періоди: підлітковість та юнацтво, кожний з яких має власний психологічний зміст.

На наш погляд, при встановленні нижчої межі кримінальної відповідальності необхідно урахувати:

1) вплив особливостей функціонування ЦНС на поведінку підлітка (баланс корково-підкоркових відношень змінюється в підлітковому віці в бік підкоркової активності, що призводить до переваги збуджуючих впливів та послабленню гальмівних. Рівень когерентності основних структур мозку у 12–14 років падає. Підліткам притаманні рухова розгальмованість, непосидючість, екзальтованість, роздратування, агресивність. Оскільки послаблені коркові функції, то страждає вся система довільної регуляції поведінки;

2) особлива напруженість почуттів підлітка. За І. С. Коном, 13 років — пік емоційної неврівноваженості. У віковій психології добре відомий "афект неадекватності" — бурна некерована реакція підлітка, яка не відповідає по емоційному напруженню приводу, який її викликав. У цьому випадку власна відповідальність за вчинки (особливо невдалі) повністю екстеріоризується;

3) полярність почуттів. У підлітка почуття занадто палкі, інколи ніщо не стримує його на шляху до обраної мети, в цей час для нього не існує ні моральних перешкод, ні страху перед іншими людьми або навіть перед смертю (схильність до гедоністичного ризику);

4) особливості мотиваційної сфери. Основні мотиви поведінки підлітка часто пов'язані зі схильністю до ризику (гедоністичного, фізичного, соціального). Цей феномен призводить до того, що основним критерієм для підлітка стають групові цінності. Часто міжособистісні стосунки з оточенням мотивуються основним принципом "слабо – не слабо".

Ці основні характеристики середнього підліткового віку дозволяють нам припустити, що кримінальна відповідальність із 14 років

(а в окремих суспільно небезпечних випадках вона настає з 12 років) не відповідає рівню розвитку свідомості дитини цього віку, що дає підстави для маніпулювання нею дорослими правопорушниками. Правотворчість є досить складною процедурою по створенню моделей поведінки та від мистецтва законодавців багато в чому залежить ефективність дії правового поля. Саме по собі бажання створити цивілізовані закони ще не означає, що вони дійсно будуть такими, це залежить не від бажання тих, хто створює моделі поведінки, а від стану первинної соціальної спільноти (держава, партія, нація).

Література

1. *Абульханова-Славская К. А.* Развитие личности в процессе жизнедеятельности // Психология формирования и развития личности. — М., 1981.
2. *Балабанова Л. М.* Судебная патопсихология. — Д., 1998.
3. *Гончар Т. О.* Питання осудності та неосудності неповнолітніх: проблеми і перспективи // Правова держава. — 2003. — № 6. — С. 78–83.
4. *Кримінальний кодекс України.* — Харків, 2000.
5. *Цуканов Б. И.* Время в психике человека. — Одесса, 2000.

М. А. Новотна

ОНУ ім. І. І. Мечникова

ОТРАЖЕНИЕ ВОЗРАСТНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ САМОСОЗНАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ПРАВОВОМ ПОЛЕ

Резюме

Одной из наиболее неразработанных проблем является соответствие (или несоответствие) возрастных аспектов развития сознания степени юридической ответственности индивида за свои действия. Статья посвящена специфике уголовной ответственности подростков в современном правовом поле.

Ключевые слова: самопознание, правовое поле, правовое пространство, субъект преступления.

M. A. Novotna

ONU by it. I. I. Mechnikova

REFLECTION OF AGE CHANGES OF CONSCIOUSNESS IN THE MODERN LEGAL FIELD

Summary

One of the most in elaborate problems is accordance (or disparity) of age aspects of development of consciousness of degree of legal responsibility of individual for the actions. The article is devoted to the specific of criminal responsibility of teenagers.

Keywords: consciousness, legal field, legal responsibility, subject of criminal.